

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ НОРМАТИВНОГО ЗМІСТУ СПАДКОВОГО ПРАВА В ЦИВІЛЬНИХ КОДЕКСАХ УСРР, УРСР

HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS OF THE NORMATIVE CONTENT OF INHERITANCE LAW IN THE CIVIL CODE USRR, THE USSR

Половинкіна Р.Ю.,

*асистент кафедри історії і теорії держави та права
Запорізького національного університету*

Стаття присвячена історико-правовому аналізу положень про спадкування на територіях українських земель (1922–1963 рр.). На основі аналізу подаються самостійні висновки про врахування позитивного історичного досвіду під час реформування чинного законодавства. Надається комплексний аналіз положень, що регулювали перехід майна в порядку спадкування у вищезазначений період.

Ключові слова: право на спадщину, заповідач, заповіт, обов'язкова частка, спадкоємець, заповідальне розпорядження, черга.

Статья посвящена историко-правовому анализу положений о наследовании на территориях украинских земель (1922–1963 гг.). На основе проведенного анализа предлагаются самостоятельные выводы об учете положительного исторического опыта при реформировании действующего законодательства. Приводится комплексный анализ положений, регулирующих переход имущества в порядке наследования в вышеупомянутый период.

Ключевые слова: право на наследство, завещатель, завещание, обязательная доля, наследник, завещательное распоряжение, очередь.

Article is devoted to the historical and legal analysis of the provisions of the inheritance of the territories of the Ukrainian lands (1922–1963). Based on the analysis the author offers their own conclusions about the basis of the positive historical experience in the reform of the current legislation. The article provides a comprehensive review of the provisions governing the transfer of property by inheritance in the above-mentioned period.

Key words: law of inheritance, testator, will, obligatory share, heir, testamentary disposition, turn.

Постановка проблеми. Актуальність теми зумовлена насамперед практичною необхідністю всебічного та глибокого вивчення проблем спадкового права, яке охоплює відповідним регулюванням чи не кожного члена суспільства. Правова регламентація відносин спадкування завжди мала, має й матиме в суспільстві надважливе значення, адже кожній людині повинна бути гарантована можливість жити і працювати з усвідомленням того, що після її смерті всі набуті матеріальні й духовні блага перейдуть згідно з його волею, а якщо він її не висловить, то згідно із законом до близьких йому людей. Оскільки можливість людини передати останнім у спадок певні блага давала їй змогу більш упевнено і стабільно почувати себе в системі суспільних відносин будь-якої історичної епохи, із найдавніших часів право спадкування стало одним із найважливіших елементів системи прав людини та обов'язків держави.

Правова система української держави має глибокі історичні корені. На її розвиток впливали різні держави, режими, історичні події, тому сучасний стан нормативно-правового регулювання суспільних відносин перебуває на перехідному етапі становлення, потребує вдосконалення. Спадкові правовідносини не є винятком, тому що за радянський період вони були повністю скасовані, а потім знову встановлені, що не могло не вплинути на їх правове закріплення. Актуальність досліджуваної теми зумовлена кількома обставинами, а саме: положення Цивільного кодексу УРСР 1963 року діяли до 01 січня 2004 року, до набуття чинності Цивільного кодексу України 2004 року; прогнозованими змінами у 2016 році, які розширюють повноваження місцевого самоврядування у сфері спадкування.

Правовою основою, а також базою для сучасного спадкового законодавства були відповідні акти радянського періоду. Погоджуючись із думкою Т.С. Подорожньої, зазначимо, що серед емпіричних методів у роботі найчастіше використовують порівняльний метод, завдяки якому встановлюють спільне й відмінне на різних етапах становлення та розвитку Конституції держави, її правової системи, а відповідно, ознаки їх колізійності. Принагідно автор зазначає, що порівняння – це один із основних логічних

прийомів пізнання зовнішнього світу, предметів і явищ, що починається з того, що ми їх відрізняємо від усіх інших предметів і встановлюємо їхню схожість із родовими предметами. Через порівняння можна визначити загальні та відмінні методологічні підходи наукових шкіл, що висвітлювали проблему; поняття правової системи й інших суміжних правових категорій. У підсумку можна з'ясувати загальне, що повторювалось у явищах і стало сходиною на шляху виявлення низки закономірностей правового розвитку [1].

Стан дослідження. Вивченню спадкового права присвячено багато праць відомих радянських учених, а саме: Г.Н. Амфітеатрова [2], Б.С. Антімонова [3], С.Н. Братусь [4], М.В. Гордона [5], К.А. Граве [6], О.С. Іоффе [7], Т.П. Коваленко [8], А.М. Нємкова [9], В.І. Серебровського [10], Р.Й. Халфіної [11] та інших; сучасних вітчизняних фахівців – В.В. Васильченко [12], О.В. Дзери [13], З.В. Ромовської [14], О. І. Харитоновой [15] й інших.

Дослідження проблем спадкового права є актуальним і досі, про що свідчать захищені дисертації, а саме: О.Ю. Заїки «Становлення і розвиток спадкового права в Україні» (2007 рік) [16], О.І. Неліна «Еволюція спадкового права в Україні: історико-правовий аспект» (2010 рік) [17], які торкаються історії розвитку спадкового права в радянський період. Однак позитивний історичний досвід так і не було виокремлено, тому це питання потребує додаткового й детального дослідження.

Метою статті є виявлення тенденцій розвитку спадкового права того часу та їхнього впливу на формування подальших спадково-правових відносин.

Виклад основного матеріалу. Цивільний кодекс УСРР 1922 року був прийнятий в умовах нової економічної політики, відповідав проголошеним гаслам того періоду (відродження економічних відносин, відновлення трудової власності й дрібних підприємств), норми спадкового права також були дещо новими та зміненими, порівняно з періодом «воєнного комунізму». Хоча норми українського кодексу були аналогом Цивільного кодексу РСФРР 1922 року, однак законодавець усе ж визначив спадкові права громадян.

Цивільний кодекс УРСР 1963 року був прийнятий у період десталінізації й лібералізації процесу регулювання суспільних відносин, що вирішальним чином вплинуло на радянське спадкове право, оскільки його норми мали демократичний характер і були наближені певним чином до правових норм західноєвропейських держав.

Ураховуючи історичні обставини прийняття двох кодексів, уважасмо за доцільне проаналізувати нормативно-правових зміст норм спадкування. Упорядкування норм спадкового права в Цивільних кодексах УСРР, УРСР 1922 і 1963 років дещо відрізнялось. Цивільний кодекс УСРР 1922 року мистів 20 статей, що регулювали норми спадкування, а Цивільний кодекс УРСР 1963 року – 41 статтю, також у другій кодифікації з'являються назви статей.

Згідно з Цивільними кодексами УСРР, УРСР 1922 (ст. 416) [18] і 1963 (ст. 524) [19] років, були дві підстави спадкування: за законом і за заповітом, однак, відповідно до Цивільного кодексу УСРР 1922 року, було обмеження вартості майна, а саме: не більше ніж 10 000 золотих рублів за вирахуванням усіх боргів померлого (у 1926 році максимум майна був скасований). В обох кодексах спадкування за заповітом мало прерогативу над спадкуванням за законом, оскільки в статтях зазначено: «Спадкоємство за законом має місце, коли і оскільки воно не змінено заповітом».

Щодо черг спадкування, то Цивільний кодекс УСРР 1922 року (ст. 418) не ділив спадкоємців за черговістю, а саме: до спадкування закликалися прямі спадкоємці (діти, онуки та правнуки) і той із подружжя, хто пережив спадкодавця, а також непрацездатні й незаможні особи, які фактично перебували на повному утриманні померлого не менше ніж один рік до його смерті [18]. У 1945 році відбулись зміни, що встановили черги спадкування. Відповідно до змін, унесених у ст. 418 [20], була встановлена така черговість: до першої належали діти (у тому числі усиновлені), дружина, непрацездатні батьки померлого, інші непрацездатні, котрі перебували на утриманні померлого не менше ніж один рік до його смерті, у разі смерті одного з дітей спадкодавця до відкриття спадщини його спадкова частка переходить до його дітей (онуки спадкодавця), а разі їх смерті – до їхніх дітей (правнуки спадкодавця); друга черга – працездатні батьки; третя черга – брати і сестри померлого. У примітці до статті 418 було зазначено, що спадкоємцями можуть бути лише особи, які є живими до моменту смерті спадкодавця, а також діти, зачаті за його життя й народжені після його смерті.

Згідно з положеннями Цивільного кодексу УРСР 1963 року (ст. 529–532) [19], у першу чергу спадкоємців за законом у рівних частках входили діти (у тому числі усиновлені), дружина і батьки (усиновителі) померлого; до спадкоємців першої черги належить також дитина померлого, яка народилася після його смерті; онуки і правнуки спадкодавця є спадкоємцями за законом, якщо на час відкриття спадщини немає в живих того з їхніх батьків, хто був би спадкоємцем; вони успадковують порівну в тій частці, яка належала б у разі спадкоємства за законом їхньому померлому батькові (матері). У разі відсутності спадкоємців першої черги або неприйняття ними спадщини, а також якщо всі спадкоємці першої черги не закликаються до спадкування, до другої черги спадкоємців за законом належать і успадковують у рівних частках брати і сестри померлого, а також дід і баба померлого як з боку батька, так і з боку матері закликаються до спадкування. До спадкоємців за законом належали непрацездатні особи, котрі перебували на утриманні померлого не менше ніж один рік до його смерті. За наявності інших спадкоємців вони успадковують нарівні зі спадкоємцями тієї черги, яка закликається до спадкоємства. Окремою статтею 532 було передбачено спадкоємство усиновлених та усиновителів, які прирівнювались до кровних родичів, однак вони не успадковували за законом після смерті своїх батьків та інших кровних родичів по висхідній лінії, а також братів і

сестер [19]. Батьки усиновленого, його інші кровні родичі по висхідній лінії і його брати й сестри не одержували спадщини за законом після смерті усиновленого або його нащадків.

Отже, згідно з Цивільним кодексом УСРР 1922 року, після внесених змін у 1945 році було три черги спадкоємців. Цивільний кодекс УРСР 1963 року виокремлював дві черги спадкоємців. Брати і сестри померлого ввійшли до другої черги спадкування, батьки, незалежно від їх працездатності, були спадкоємцями першої черги, утриманці спадкували нарівні з тією чергою, яка закликала до спадкування.

Законодавець не став змінювати правило щодо спадкування предметів звичайної домашньої обстановки та вжитку, і вони переходили до осіб, які спільно проживали з померлим, незалежно від черги спадкування, однак у Цивільному кодексі УРСР 1963 року (ст. 533) [19] був уведений строк «не менше до одного року після його смерті».

Свобода розпорядження за заповітом пройшла свій етап становлення. Оскільки, відповідно до Цивільного кодексу УСРР 1922 року (ст. 422), дозволялось робити заповіт тільки із числа законних спадкоємців, однак надавалось право розподілити його між кількома або всіма цими особами в іншому порядку, ніж це передбачено ст. 420 Кодексу [18]. Після внесених змін у 1945 році ситуація покращилася, а саме: кожен громадянин міг за заповітом залишити все своє майно або частину його одній чи кільком особам із числа згаданих у ст. 418, а також державним органам і громадським організаціям [20]. За відсутності осіб, зазначених у ст. 418, спадкодавець мав право заповісти своє майно кому б то не було.

Цивільний кодекс УРСР 1963 року (ст. 534) надавав право кожному громадянину залишити за заповітом усе своє майно або частину його (не виключаючи предметів звичайної домашньої обстановки й ужитку) одній або кільком особам, як тим, котрі входять, так і тим, котрі не входять до кола спадкоємців за законом, а також державі або окремим державним, кооперативним та іншим громадським організаціям [19]. Заповідач міг у заповіті позбавити права спадкоємства одного, кількох або всіх спадкоємців за законом.

Після внесених змін у 1945 році в Цивільному кодексі УСРР 1922 року з'являється поняття так званих необхідних спадкоємців: неповнолітні діти й інші непрацездатні спадкоємці. Спадкодавець не міг позбавити їх права на спадкування, у випадку складення заповіту не на їхню користь ці спадкоємці спадкували належну їм частку за законом.

У Цивільному кодексі УРСР 1963 року (ст. 535) право необхідних спадкоємців було зазначено як право на обов'язкову частку в спадщині, за яким неповнолітні або непрацездатні діти спадкодавця (у тому числі усиновлені), а також непрацездатні дружина, батьки (усиновителі) й утриманці померлого успадковують, незалежно від змісту заповіту, не менше ніж дві третини частки, яка належала б кожному з них у разі спадкоємства за законом (обов'язкова частка). Під час визначення розміру обов'язкової частки враховується й вартість спадкового майна, що складається з предметів звичайної домашньої обстановки та вжитку [19].

Отже, згідно з Цивільним кодексом УСРР 1922 року, особа могла змінити порядок черговості, однак не порушуючи при цьому право необхідних спадкоємців, які спадкували свою частку за законом, а також заповісти своє майно будь-якій особі за відсутності законних спадкоємців. Цивільний кодекс УРСР 1963 року надавав право кожному громадянину заповісти своє майно будь-якій особі, підкреслюючи при цьому, що особам, які входять, так і тим, котрі не входять до кола спадкоємців за законом. Знову ж таки, спадкодавець не мав права позбавити спадкоємців, які мали право на обов'язкову частку в спадщині, їм належало дві треті частки, яка б належала їм за законом.

У 1930 році ст. 422 Цивільного кодексу УСРР 1922 року було доповнено ст. 4221, згідно з якою вкладники державних трудових ощадних кас і кооперативних організацій могли вказувати цим касам і організаціям осіб, яким потрібно видати вклад як грошовий, так і в цінних паперах, у разі смерті вкладника. Такими особами могли бути як фізичні особи, незалежно від того, чи є вони спадкоємцями вкладника за ст. 418 цього Кодексу, так і юридичним особам. Зазначене право вкладники трудових ощадних кас і кооперативних організацій здійснювали в порядку, установленому Народним комісаріатом фінансів Союзу РСР. Відповідно до Цивільного кодексу УРСР 1963 року (ст. 564), було зазначено, що порядок розпорядження на випадок смерті вкладниками в державних ощадних касах і Державному банку СРСР за спеціальними вказівками вкладників визначається статутами названих кредитних установ і виданими в установленому порядку правилами. Якщо вкладник не зробив розпорядження ощадній касі або банку, то в разі смерті вкладника його вклад переходить до спадкоємців на загальних підставах [19].

Цивільний кодекс УСРР 1922 року надавав право заповідачу покласти виконання будь-якого зобов'язання на користь інших законних спадкоємців (ст. 423), з 1945 року з'являється право покладання обов'язку виконати загальнокорисну мету (ст. 423 зі змінами), а також право підпризначення спадкоємців (ст. 424). У ст. 425 Цивільного кодексу УСРР 1922 року встановлюється нотаріальна форма заповіту, із 1931 року право посвідчити заповіт з'являється в капітана суден морського й торгових флотів, а також на торгових суднах внутрішнього водного транспорту, якщо спадкодавець перебуває на цьому кораблі.

Згідно з положеннями Цивільного кодексу УРСР 1963 року, заповідачу надавалось право підпризначення спадкоємця (ст. 536), право заповідачу покласти на спадкоємця за заповітом виконання будь-якого зобов'язання (заповідальний відказ) на користь однієї або кількох осіб (відказо-одержувачів) (ст. 538), покладення на спадкоємця обов'язку надання права довічного користування (ст. 539), покладення на спадкоємця виконання дій для загальнокорисної мети (ст. 540). Отже, з'являються сервітут – покладення на спадкоємця обов'язку надання права довічного користування, який можна було зазначити в заповіті.

Цивільний кодекс УРСР 1963 року, як і Цивільний кодекс УСРР 1922 року, передбачав нотаріальну форму посвідчення заповітів (ст. 541), а також значно розширив коло осіб (ст. 542), яким надавалось право посвідчувати заповіти, що надалі привірювались до нотаріальних. До цих осіб входили головні лікарі, їхні заступники по медичній частині, директори й головні лікарі будинків для престарілих та інвалідів, капітани суден; начальники експедицій та інші особи. Однак для посвідчення таких заповітів особа (заповідач) повинна перебувати на лікуванні, у цьому випадку лікар буде посвідчувати заповіт, чи в експедиції, у цьому випадку – начальник експедиції.

Перехід спадкового майна до держави в особі її органів у двох кодексах регулювався по-різному. Згідно з Цивільним кодексом УСРР 1922 року (ст. 433), у разі неявики спадкоємців протягом шести місяців після прийняття за-

ходів щодо охорони спадкового майна, а так само в разі відмови спадкоємців від спадщини (за винятком випадку, передбаченого ст. 424, – випадки підпризначення спадкоємців) майно визнається відумерлим і передається в розпорядження відповідних органів держави [18]. Після змін у 1945 році було уточнення: якщо всі спадкоємці не з'явилися у призначений термін, відмовились від спадщини або були позбавлені заповідачем права спадкування, майно визнається відумерлим і переходить у власність держави. Ще однією особливістю участі держави в спадкуванні визначалися правилами ст. 417, що встановлювала особливий вид договору (спільне володіння) між спадкоємцями та державою в особі її органів у випадку, якщо загальна вартість спадщини перевищує 10 000 золотих рублів і за характером складових розділення спадкового майна видалося господарськи не вигідним і незручним. Вищезазначена норма була скасована в 1926 році.

Цивільний кодекс УРСР 1963 року (ст. 555) зазначав випадки, коли спадкове майно за правом спадкоємства переходить до держави: 1) якщо спадкодавець усе майно або частину його заповідав державі; 2) якщо в спадкодавця немає спадкоємців ні за законом, ні за заповітом; 3) якщо всі спадкоємці відмовились від спадщини; 4) якщо всі спадкоємці позбавлені права спадкування (ст. ст. 528 і 534); 5) якщо ні один із спадкоємців не прийняв спадщини. Якщо хто-небудь зі спадкоємців відмовився від спадщини на користь держави, до держави переходить частка спадкового майна, належна цьому спадкоємцеві. Якщо за відсутності спадкоємців за законом заповідана тільки частина майна спадкодавця, решта майна переходить до держави [19].

Свідомо про право на спадщину, згідно з Цивільним кодексом УСРР 1922 року (ст. 435), видавав народний суд, однак із 1929 року цей обов'язок був покладений на нотаріальні органи, відповідно до положень Цивільного кодексу УРСР 1963 року, нотаріальні органи реалізовували право спадкоємців на спадщину.

Висновки. Цивільний кодекс УСРР 1922 року вперше на рівні радянського кодифікованого акта закріпив комплекс спадкових норм. Для свого часу він був одним із найдосконаліших цивільно-правових законів, який заклали основи радянського спадкового права. Про це свідчить той факт, що за часів непу безпосередньо в «спадковий» розділ було внесено кілька значних змін (1926 р. – ст. ст. 416, 417, 419; 1929 р. – ст. ст. 425, 426, 429, 431). Основною тенденцією розвитку українського спадкового права після прийняття цього Кодексу було те, що по мірі ліквідації приватної власності відпадала й необхідність подальшого існування різноманітних обмежень у спадковому наступництві. Спадкове законодавство 1945 року зробило суттєвий внесок у розвиток повоєнного радянського спадкового права. Тенденція до розширення спадкових прав була виявлена та закріплена в Цивільному кодексі УРСР 1963 року, який був побудований на демократичних засадах з урахуванням того, що особи володіли лише особистою власністю. Друга кодифікація також засвідчила свою життєздатність протягом років незалежності України, оскільки якісні зміни, що регулювали спадкові правовідносини, були закріплені тільки в Цивільному кодексі України 2003 року.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Подорожна Т.С. Особливості використання порівняльно-правового методу в дослідженні правової системи України / Т.С. Подорожна // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – № 2. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.pap.in.ua/2_2013/Podorozhna.pdf.
2. Амфитеатров Г.Н. Право наследования в СССР / Г.Н. Амфитеатров, П. Солодилов. – М. : [б.и.], 1946. – 39 с.
3. Антимонов. Наследование и нотариат / Антимонов, Герзон, Шлифер. – М. : Юридическое издательство Министерства юстиции СССР, 1946. – 77 с.
4. Братусь С.Н. Субъекты гражданского права / С.Н. Братусь. – М. : Юрид. лит., 1950. – 367 с.
5. Гордон М.В. Наследование по закону и по завещанию / М.В. Гордон. – М. : Юридическая литература, 1967. – 118 с.
6. Граве К. Вопросы наследственного права в практике Верховного суда СССР / К. Граве. – М. : Гос. изд-во юридической литературы, 1949. – 54 с.
7. Иоффе О.С. Основы советского гражданского законодательства / О.С. Иоффе, Ю.К. Толстой. – Ленинград : Изд-во Ленинградского университета, 1962. – 216 с.
8. Коваленко Т.А. Основні питання радянського спадкового права / Т.А. Коваленко. – К. : Вид-во КДУ ім. Тараса Шевченка, 1971. – 50 с.

9. Немков А.М. Очерки истории наследственного права / А.М. Немков. – Воронеж : Издательство Воронежского университета, 1979. – 96 с.
10. Серебровский В.И. Наследственное право / В.И. Серебровский. – М. : [б.и.], 1948. – 64 с.
11. Халфина Р.О. Право личной собственности / Р.О. Халфина. – М. : Наука, 1964. – 135 с.
12. Васильченко В.В. Формування спадкового права в період створення радянської державності в Україні (1922–1937 рр.) / В.В. Васильченко // Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ. – 2003. – № 2 (11). – С. 50–57.
13. Дзера О.В. Розвиток права власності в Україні : [монографія] / О.В. Дзера. – К. : Вентурі, 1996. – 272 с.
14. Ромовська З. Реформа спадкового права / З. Ромовська // Українське право. – 1997. – № 1. – С. 103–109.
15. Харитонов Є.О. Новий Цивільний Кодекс України як кодекс «пасіонарного» типу / Є.О. Харитонов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.univer.km.ua/visnyk/41.pdf>.
16. Заїка Ю.О. Спадкове право України: Становлення та розвиток : [монографія] / Ю.О. Заїка. – К. : КНТ, 2007. – 288 с.
17. Нелін О.І. Еволюція спадкового права в Україні (історико-правовий аспект) / О.І. Нелін. – К. : ВПЦ «Київський ун-т», 2009. – 356 с.
18. Гражданский Кодекс УССР : Постановление ВУЦИК от 16 декабря 1922 года // Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1923. – № 55. – С. 1039–1084.
19. Цивільний Кодекс Української РСР : Закон УРСР 18 липня 1963 року // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1963. – № 30. – Ст. 463. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1540-06.
20. Цивільний кодекс УССР : Указ Президії Верховної Ради УРСР від 17 грудня 1946 року // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1947. – № 3–4. – Ст. 121.